

да племен черняховської культури і населення Готланду // Могильники черняховської культури. — М., 1979. — С. 150—162; *Almgren O.* Die ältere Eisenzeit Gothlands. — Stockholm, 1914. — S. 26—29, 45—48, textfigur 43—50, 83—86, 89, 90, 92, 95; *Almgren O., Nerman B.* Die ältere Eisenzeit Gothlands. — Stockholm, 1923. — S. 89—92, 122, 129, textfigur 156a-156d, 159a-159b, 160—164, 212, 221, 222; La nécropole romaine a Poetovio. Par Zorca Šubic / Union Internationale des sciences pré- et protohistoriques. Inventaria archaeologica. Corpus des ensembles archéologiques sous la direction de M.E. Mariën. — Jugoslavija. — Fascicule 14 (Y 129 — Y 138), 1972. — Y 137(1); *Кастанаян Е.Г.* Грунтовые некрополи Боспорских городов // МИА. — 1959. — № 69. — С. 264—265; *Христановский В.А.* Позднеантичные погребения на некрополе Илурата // Научно-атеистические исследования в музеях. — Л., 1988. — С. 21—25; *Баранов И.А.* Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура). — Киев, 1990. — С. 108.

⁵ Див., наприклад: *Беляев С.А.* Отчет о работе Херсонесского отряда ЛОИА АН СССР в 1972 году. — Науч. архив Ин-та археологии

НАН України (№ 1972/120). — С. 19—32; *Гуцина И.И.* Население сарматского времени в долине реки Бельбек в Крыму (по материалам могильников) // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — М., 1974. — С. 32—33, 46—51, 127, 128. — Рис. 1, 2.

⁶ *Пиоро И.С.* Крымская Готия (Очерки этнической истории населения Крыма в поздне-римский период — раннее средневековье). — Киев, 1990. — С. 141—143.

⁷ *Махно Е.В.* Кантемирівське поселення та могильник культури полів поховань (Полт. обл.) // АП. — 1952. — 3. — С. 231—241.

⁸ *Шелов Д.Б.* Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры. — М., 1972; *Талис Д.Л.* Керамический комплекс Баклинского городища как источник по этнической истории Горного Крыма в IV—IX вв. // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — М., 1982. — С. 55—57.

⁹ *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов / Пер. и коммент. Е.Ч. Скржинской. — М., 1960.

Одержано
26.02.2002

І.С. ПІОРО

Jerzy Libera

Krzemienne forme bifacialne na terenach Polski i Zachodniej Ukrainy

Lublin, 2001 (237 p.; XLII tab.; 57 map)

У 2001 р. у Польщі видано цікаву монографію археолога з Любліна Є. Лібери, присвячену знаряддям з кременю, які були в ужитку серед племен бронзової доби. Безпосередньо розглянуто території Польщі й Західної України, однак для порівняння автор використовує матеріали практично з території всієї Європи.

Ця книга цікава з огляду на кілька обставин. По-перше, якщо кремень ранніх періодів — від палеоліту до неоліту — уже давно є об'єктом досліджень, то вироби з кременю доби бронзи часто випадають із поля зору дослідників, основна увага яких зосереджена на металевих виробах. В усякому разі, в Україні немає жодної спеціальної великої праці, присвяченої кременям виробам бронзового віку. По-друге, на території Польщі та Західної України в бронзову добу саме вироби з кременю були основними, а техніка їх виробництва досягла вершини. Зокрема, саме в той період

поширилися біфасціальні форми, яким власне й присвячено монографію Є. Лібери.

Територія Західної України надзвичайно багата на мінеральні ресурси, зокрема поклади високоякісного кременю. Саме тут його видобуток і переробка вже в мідну добу досягли високого розвитку. Упорядкування та характеристика виробів з цієї території є винятково важливим завданням.

Можна дискутувати з приводу обраної автором території дослідження. Аналізуючи знахідки з Польщі та України, він лишив за межами праці територію Білорусі, хоча добре обізнаний з цими матеріалами¹. Разом з тим, у дослідженні вироби розглянуто за зонами поширення біфасціальних знарядь. Ясна річ, ці зони не мають жодного відношення до сучасних державних кордонів. Тому логічнішим був би аналіз матеріалу саме в межах зон, адже тоді стане очевидною правомірність їх виділення, кордони тощо. Можливо, майбутні дослідження й будуватимуться таким чином.

Монографія складатиметься з 4 розділів і вис-

© С.С. БЕРЕЗАНСЬКА, М.Ю. ВІДЕЙКО, 2003

новків. Майже половину обсягу видання займають ілюстрації — карти, рисунки. Основою дослідження є докладний каталог, в якому зареєстровано 1615 артефактів. За обсягом він становить понад третину монографії. Докладний опис знахідок досліджуваних категорій біфасціальних знарядь ілюстровано в 42 таблицях. Індекс пам'яток дає змогу швидко відшукати потрібні дані, а також повною мірою оцінити повноту каталогу. Крім того, вміщено 57 карт, які детально ілюструють поширення різних типів виробів. Можливо, карти були б легшими для сприйняття, коли б на них були назви хоча б найбільших річок.

У розділі, присвяченому історії досліджень, звертає на себе увагу дуже уважне ставлення до викладу точок зору, посилань на думки інших авторів. Можливо, в окремих випадках є підстави бути більш критичним в оцінюванні праць, де висловлено погляди, відмінні від авторських.

Є. Лібера запропонував оригінальну класифікацію біфасціальних форм, яка складається з двох великих груп. У середині груп, залежно від форми виробів, наявності чи відсутності руків'я, виділено ряд типів і підтипів². Немає жодних сумнівів, що запропонована в монографії класифікація має всі права на існування. Наскільки вона вдала — покаже час. Однак зробимо кілька зауважень із приводу цієї класифікації. На нашу думку, краще було б класифікувати знаряддя з кременю, виходячи з їхніх функцій. Вдалим прикладом такої класифікації є праця Г.Ф. Коробкової, присвяченої господарчим комплексам доби неоліту — енеоліту³. Адже з описів Є. Лібери добре видно, що вироби, зараховані до першої групи, в основному є зброєю, а до другої — серпами. Той факт, що в окремих випадках вони були поліфункціональними або мали якість інше призначення, суті не змінює. Невдалою видається назва, запропонована для другої групи виробів — «ножі». Автор це відчуває й сам, адже в перших розділах у нього вже є ножі, далі — «серпоподібні ножі», а у висновках — уже просто «серпи».

У процесі аналізу питань датування та культурної належності виробів добре помітно різницю між прийнятими в Польщі та Україні схемами періодизації. Адже пам'ятки, зараховані автором до «середнього неоліту» та ранньобронзового віку, у працях українських археологів зараховані до ранньобронзового віку. У плані культурної належності розбіжностей уже значно менше, в усякому разі вони не заважають читанню праці. Автор цілком слушно використовує календарну хронологію, яка спирається на калібровані дати С-14. Лише в одному випадку, як нам здалося, сталося суміщення конвенціональних та каліброваних дат. Ідеться про датування часу появи біфасціальних наконечників серединою IV тис. до Р. Х.⁴ Автор явно мав на увазі ранні культури степового енеоліту, але вони за календарною хронологією існували саме на 1000 років раніше.

У трьох розділах розглянуто великий фактичний матеріал, який згруповано по зонах поширення та типам виробів. Для кожного хронологічного горизонту та окремої культури виділено власні форми, які відповідають запропонованій класифікаційній схемі. Усе це виглядає досить переконливо. Читачу лишається тільки повірити автору, тому що для критики йому довелося б провести власне дослідження, еквівалентне праці Ю. Лібери. Розділ 4, присвячений аналізу біфасціальних знарядь із Польщі та Західної України, на тлі аналогічних знахідок в Європі здається нам найменш цікавим. Він носить певною мірою компілятивний характер і позбавлений тих рис авторського дослідження, які є окрасою інших розділів праці. Автор виділив у межах Європи 6 зон кременеобробного та кременевидобувного виробництва⁵. Зауважимо, що на карті показано лише частину Європи, навіть не до Волги, не кажучи вже про Урал. Фактично в розділі йдеться лише про Західну та Центральну Європу.

Для нас не зовсім зрозумілі принципи виділення зон поширення виробів. Характеристика їх дуже нерівномірна, тому існування цих зон викликає сумніви, тим більше що автор не підкріпив свої висновки відповідними таблицями та схемами. Це зробить досить складно хоча б тому, що різниця між біфасціальними формами досить розмита й більш помітна, на наш погляд, між археологічними культурами, ніж між виділеними зонами.

Ведучи розмову про ближчі й зрозуміліші нам регіони, можна з упевненістю стверджувати, наприклад, що Наддніпряньсько-Надволжанської зони не існувало. Тут легко можна виділити кілька проміжних зон. Можна вести мову про Донецьку зону, яка базувалася на місцевих покладах кременю. Іншу зону цілком можна виділити в Подесенні, де відомі майстерні, у тому числі й з біфасціальними формами. Утім, досить переконливо виглядає Волинсько-Малопольська зона. Можливо навіть, що її роль в економіці Центральної Європи бронзової доби навіть трохи занижена в дослідженні. До речі, у Західній Україні вирізняються райони Волині та Подністров'я, які мають відмінності як у сировинній базі, так і у формах відповідних знарядь.

У змістовному висновку автор намагається відтворити картину еволюції біфасціальних виробів у зв'язку з конкретними археологічними культурами, установити походження категорії виробів у цілому. Нарешті, він аналізує біфасціальні знаряддя з погляду їх суспільного статусу.

Із запропонованою хронологічною схемою еволюції біфасціальних виробів можна в цілому погодитися. Особливо це стосується вістрів. Щодо серпів є кілька зауважень. Уявляється, що для території Західної України, імовірно, і Польщі, можливо виділити окремі райони, в яких домінують ті або інші типи серпів. Так, якщо в південних районах Поділля переважно були поширені великі клино-

подібні серпи з тонким загнутим кінцем і широкою п'яткою, то в його північних районах домінували відносно невеликі вузькі знаряддя з плавно зігнутим лезом.

Далі автор наполягає на тому, що серпоподібні вкладиші існували паралельно з цільними серпами⁶. Здається, це не зовсім так. Автору праці відома стаття С.М. Бібікова, присвячена історії крем'яних серпів⁷. У статті зазначено, що ще в трипільській культурі, в неоліті, існували серпи з кількох вкладишів. Однак вони принципово відрізняються від серпів доби пізньої бронзи, адже виготовлені без використання біфасіальної техніки. У ранньобронзовому віці таких знарядь немає, а поширюються великі біфасіальні вироби. Складні серпи так званого білогрудівського типу набувають поширення лише в пізньобронзовому віці. Вставки до цих серпів, оброблені двосторонньою ретушю, мають зубчасте лезо. Також вони досить великих розмірів і серед них розрізняють кутові, серединні та п'яткові. Про поширення таких серпів у фінальній бронзовій — ранньозалізній добі в Польщі пишуть не лише С.М. Бібіков, а й Я. Будзинський, Я. Домбровський, П. Макаревич, в Україні — С. Березанська, Л. Крушельницька, на Кавказі — В. Марковін.

Цілком зрозуміло, що, здійснивши збір і впорядкування біфасіальних виробів, Є. Лібера спробував з'ясувати питання їхнього походження. Хоча вогнище їх первісного виникнення лишається не зовсім зрозумілим, у монографії написано на цю тему багато цікавого. Так, великі вістря, на думку автора, є спадщиною технології, поширених ще в культурі Трипілля-Кукутені⁸. Не заперечуючи такої можливості, слід нагадати про велику кількість і значний асортимент подібних виробів, виявлених у степових неолітичних культурах. До речі, у зв'язку з цим викликає подив відсутність у праці опису й аналізу таких виробів, як вістря стріл з виїмчастою основою. Вони досить широко відомі не тільки в Трипіллі-Кукутені, а й у культурах шнурової кераміки, тишинецькій, не кажучи про ямну, катакомбну, багатоваликової кераміки в степовій смузі. Важко також зрозуміти, чому автор не розглядає долотоподібні сокирки, які в основному також виконані біфасіальною технікою, тим більше, що ці вироби знайдено в комплексах разом з іншими знаряддями, описаними в праці.

Намагаючись знайти прототипи для другої групи біфасіальних знарядь — ножів — автор указує на своєрідні камінні криві ножі — «krummesser». Ми не відкидаємо такої можливості, хоча насторожує значний хронологічний розрив. У цілому більш переконливою є відома в літературі версія, розглянута автором (шоправда, без особливого ентузіазму), про наслідування в кремені форм ранніх металевих виробів. Про таку можливість свідчать хронологічний збіг, а також вражаюча подібність окремих форм, наприклад: кинджалів з руків'ям у вигляді риб'ячого хвоста; імітація ливарних швів на кремені тощо.

Є. Лібера не бачить у металевих виробих прототипів для своїх «ножів». Між тим саме в цільних ножах — серпах — імітація металевих виробів є, на наш погляд, найвиразнішою і найпомітнішою. Два основні типи волинських серпів — трикутні і дзьобоподібні — прямо відповідають раннім бронзовим виробам: перші — серпам, відомим з кабаковського скарбу, другі — численним знахідкам тонких серпоподібних виробів із сильно загнутим лезом.

Слід зазначити, що Є. Лібера добре обізнаний з археологічною літературою з Білорусі, України, Росії, судячи з ґрунтовної бібліографії. Вона містить близько 200 позицій публікацій лише зі згаданих країн. Шкода, що всі вони подані в абсолютно неможливий для адекватного сприйняття транслітерації латинськими літерами. Ця традиція (на жаль, поки що досить поширена в європейській видавничій практиці) є реліктом доби примітивних видавничих технологій. Нині вона, на нашу думку, несприйнятлива та є цілковитим анахронізмом з огляду на можливість відтворення комп'ютером будь-яких шрифтів.

Завершуючи характеристику монографії Є. Лібери, слід зауважити, що вона, поза сумнівами, приверне увагу археологів, причому не лише тих, які вивчають проблематику бронзової доби, а й усіх дослідників проблеми крем'яних знарядь. Крім того, книга дуже добре демонструє потребу якомога уважнішого ставлення до вивчення виробів із кременю, знайдених під час дослідження пам'яток бронзової доби, а також осмислення цих знахідок.

¹ У бібліографії монографії Є. Лібери досить широко представлено відповідні праці з археології Білорусі.

² *Libera J. Krzemienne forme bifacialne na terenach Polski i Zachodniej Ukrainy.* — Lublin, 2001. — P. 54.

³ *Коробкова Г.Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческих обществ юга СССР.* — М., 1987. — 319 с.

⁴ *Libera J. Op. cit.* — P. 123.

⁵ *Ibid.* — Ryc. 36.

⁶ *Ibid.* — P. 120.

⁷ *Бибиков С.Н. Из истории каменных серпов на юго-востоке Европы // СА.* — 1962. — № 3. — С. 3—24.

⁸ Проте важко погодитися з твердженням, що початок експлуатації міді та масове поширення виробів з неї припадає на третю чверть V тис. до Р.Х., адже мідь у культурі Трипілля була поширена починаючи з VI тис., а масове розповсюдження мідних виробів (до речі, так само, як і перших біфасіальних виробів — наконечників стріл і дротиків), припадає на першу половину V тис.

⁹ *Libera J. Op. cit.* — P. 118.